

प्रकरण पहिले

उपोद्घात

प्रकरण पहिले :

उपोद्घात

१.१. प्रास्ताविक :

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात विविध वर्गघटक अधिकाधिक संख्येने शिकू लागले व शिकलेल्यांना आपले अनुभव लिहून काढावेत, असे वाटू लागले. त्यातून साठोत्तरी नववाङ्मयप्रवाह उदयास आले. दलित साहित्य हा त्यापैकी एक होय. उत्तम कांबळे हे दलित साहित्यनिर्मिती करित आलेले एक महत्त्वाचे साहित्यिक होत. त्यांनी 'श्राध्द' (१९८१) ही कादंबरी दलितांमध्ये असलेल्या अंतर्विरोधावर लिहिलेली आहे, तर 'अस्वस्थ नायक' (२०००) ही कादंबरी एका सुशिक्षित बेकारावर लिहिलेली आहे.

१.२. संशोधनाविषय निवडण्यामागील भूमिका :

'कादंबरी' हा माझा आवडता वाङ्मय प्रकार आहे. उत्तम कांबळे ह्यांच्या 'श्राध्द' (१९८१) व 'अस्वस्थ नायक' (२०००) ह्या दोन कादंबऱ्या माझ्या वाचनात आल्या आणि त्या मला खूप आवडल्या. उत्तम कांबळे ह्यांनी 'श्राध्द' ह्या कादंबरीतून दलितांच्या चळवळीतील अंतर्विरोधाचे केलेले चित्रण आणि 'अस्वस्थ नायक' ह्या कादंबरीतून केलेले सुशिक्षित बेकाराचे चित्रण ह्यामुळे मी प्रभावित झालो व संशोधनासाठी ह्या दोन कादंबऱ्या निवडल्या. अशा प्रकारचे चित्रण इतर कोणत्याही मराठी कादंबरीत समर्पक रीतीने आलेले मला दिसून आलेले नाही. दलितांमध्ये असलेली दुफळी व सुशिक्षित बेकारांची स्थिती ह्यांचे चित्रण करण्यात उत्तम कांबळे कमालीचे यशस्वी झाल्याचे दिसून येते. उत्तम कांबळे हे एक पत्रकार होत. त्यांनी पत्रकारितेच्या भूमिकेतूनही काही लेखन केलेले आहे. त्यांनी कादंबरीबरोबरच कथालेखनही केलेले आहे. 'रंग माणसांचे', 'कावळे आणि माणसं' व 'कथा माणसांच्या' हे त्यांचे तीन कथासंग्रह असून पैकी 'रंग माणसांचे' ह्या त्यांच्या कथासंग्रहास 'बाबूराव बागुल पुरस्कार', 'ग. दि. माडगूळकर पुरस्कार', 'कुसुमाग्रज पुरस्कार', 'वा. ना. पंडित पुरस्कार' व 'संत ज्ञानेश्वर पुरस्कार' असे पाच पुरस्कार मिळाले आहेत. त्यांनी 'देवदासी आणि नग्नपूजा', 'भटक्यांचे लग्न', 'कुंभमेळा साधूंचा की

संधिसाधूंचा ?' असे संशोधनपर ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांच्या 'कुंभमेळा साधूंचा की संधिसाधूंचा ?' ह्या संशोधनपर ग्रंथास महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा 'विचारे पुरस्कार' मिळाला आहे, तर 'अनिष्ट प्रथा' ह्या संशोधनपर ग्रंथास महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार मिळाला आहे. 'नव्या शतकात संतसाहित्य टिकेल ?' ही एक त्यांनी पुस्तिका लिहिली आहे. 'प्रथा अशी न्यारी' हे अंधश्रद्धा निर्मूलनावरील पुस्तकही त्यांच्या नावावर आढळते. 'गजाआडच्या कविता' हा तुरुंगातील कैद्यांनी लिहिलेल्या कवितांचा संग्रह त्यांनी संपादित केलेला आहे. 'थोडंसं वेगळं' व जागतिकीकरण आणि दलितांचे प्रश्न' ही त्यांची अजून काही पुस्तके होत. 'वाट तुडवताना' (मे २००३) हे उत्तम कांबळे ह्यांचे आत्मकथन प्रकाशित झाले असून त्यातून त्यांनी आपण आत्तापर्यंतचा जीवनप्रवास कशा पद्धतीने केला, हे सांगितले आहे. त्यांच्या काही कथांचा हिंदी व कन्नड ह्या भाषांमध्ये अनुवाद झाला आहे.

'श्राध्द' (१९८१) ह्या उत्तम कांबळे ह्यांच्या पहिल्या कादंबरीस 'महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार' व 'रत्नश्री पुरस्कार' असे दोन पुरस्कार मिळाले आहेत. ह्या कादंबरीची दुसरी सुधारित आवृत्ती जून २००० मध्ये निघाली आहे. ही कादंबरी त्यांनी ज्येष्ठ साहित्यिक बाबूराव बागुल, ज्येष्ठ कवी नारायण सुर्वे व ज्येष्ठ विचारवंत रावसाहेब कसबे, तसेच दलित ऐक्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या सर्वांना अर्पण केली आहे. ही कादंबरी तेवीस प्रकरणांमध्ये विभागलेली असून ती १३६ पृष्ठांची आहे. दलित चळवळीमध्ये अंतर्विरोध कसा आहे, ह्यावर उत्तम कांबळे ह्यांनी उत्तम प्रकाश टाकलेला आहे. दलितांमध्ये दलितच एकमेकांच्या जातीवरून एकमेकास कसे श्रेष्ठ-कनिष्ठ लेखतात, त्यांच्या जातीजमातींमध्येच कशी तेढ आहे, ह्याचे सविस्तर चित्रण ह्या कादंबरीत पहावयास मिळते. शिकलेला दलित व अडाणी दलित, खेड्यातील दलित व शहरातील दलित, सवर्ण व दलित ह्यांच्यामधील अंतर्विरोध एकूण दलित चळवळीवर कसे परिणाम करतात, ह्याचे चित्रण ह्या कादंबरीत आलेले आहे. दलित नेतृत्वातील संघर्षावर प्रकाश टाकणारी ही कादंबरी होय.

'अस्वस्थ नायक' (जानेवारी २०००) ह्या त्यांच्या कादंबरीसाठी 'युगांतर प्रतिष्ठान' चा 'बंधुमाधव पुरस्कार' मिळाला आहे. ह्या कादंबरीतील नायक प्रशांत देसाई हा खुल्या प्रवर्गातील असून तो डी. एड्. फर्स्टक्लासमध्ये उत्तीर्ण झाला आहे. पण त्याला कोठेही

नोकरी मिळत नाही. तो जेथे जेथे जातो तेथे तेथे त्याला 'संस्थेला देणगी किती देणार', असा प्रश्न विचारला जातो. प्रशांत हा गरीब कुटुंबातील आहे. त्याच्याकडे देणगी देण्यासाठी पैसे नाहीत. त्याच्या डी. एड. च्या प्रवेशाच्यावेळी त्याच्या वडिलांनी जमीन विकून पैसे भरलेले असतात. डी. एड. फर्स्ट क्लास असूनही त्याच्या वाढ्याला जेथे तेथे अवहेलनाच येते. तरीही तो जीवन जगण्याचा निर्धार करतो. ही कादंबरी २६ जानेवारी २००० मध्ये प्रकाशित झालेली आहे. म्हणजे विसाव्या शतकाचा निरोप घेताना आणि एकविसाव्या शतकाचे स्वागत करत असताना ही कादंबरी प्रकाशित झालेली आहे. एकविसाव्या शतकातील सुशिक्षित बेकार तरुणांची वस्तुस्थिती ही कादंबरी सांगते व त्यातूनही जीवन जगण्याची ती उभारी देते.

१.३. वापरलेल्या संशोधनपध्दती व स्वीकारलेले धोरण :

'उत्तम कांबळे ह्यांचे कादंबरीलेखन' हा विषय अभ्यासताना मी प्रामुख्याने समाजशास्त्रीय व मानसशास्त्रीय ह्या दोन संशोधनपध्दतींचा अवलंब केलेला आहे. 'श्राध्द' ही दलित समाजातील अंतर्विरोधावार, एकमेकांबद्दल असणाऱ्या श्रेष्ठ-कनिष्ठ भावाबद्दल लिहिलेली कादंबरी आहे. म्हणून समाजशास्त्रीय संशोधनपध्दतीचा वापर केलेला आहे. 'अस्वस्थ नायक' ह्या कादंबरीमध्ये बेकाराच्या मनःस्थितीचे दर्शन घडते. म्हणून मानसशास्त्रीय संशोधनपध्दतीचा मी अवलंब केलेला आहे. ह्या दोन संशोधन पध्दतींच्या अवलंबामुळे उत्तम कांबळे ह्यांच्या कादंबरीमधील सामाजिक वास्तव आणि त्या वास्तवामागील कारणे समजू शकली. साहित्य हे सामाजिक बांधीलकी मानणारे असल्यामुळे समाजात होणारे बदल साहित्यामध्ये येणे अपरिहार्य असते. ते बदल 'श्राध्द' व 'अस्वस्थानायक' ह्या दोन कादंबऱ्यांमधून आपल्याला निश्चित दिसून येतात. कांबळे ह्यांच्या कादंबरीलेखनाचा अभ्यास करताना समकालीन कादंबरीकारांचाही संदर्भ पहावा लागलेला आहे.

१.४. प्रबंधिकेची क्रमशः मांडणी :

१. उपोद्घात :

ह्या प्रकरणामध्ये संशोधनविषय निवडण्यामागील भूमिका, वापरलेल्या संशोधन पध्दती व स्वीकारलेले धोरण, प्रबंधिकेची क्रमशः मांडणी, परिशिष्टे इत्यादी बाबी स्पष्ट केलेल्या आहेत.

२. मराठी कादंबरीवाङ्मयाची वाटचाल आणि तिच्यातील दलित कादंबरीकारांचे योगदान:

ह्या प्रकरणामध्ये मराठी कादंबरीवाङ्मयाची आरंभापासूनची वाटचाल व तिच्यामधील दलित कादंबरीकारांचे योगदान ह्या गोष्टी स्पष्ट केलेल्या आहेत.

३. उत्तम कांबळे ह्यांच्या कादंबऱ्यांमधील अनुभवविश्व -

ह्या प्रकरणामध्ये उत्तम कांबळे ह्यांच्या 'श्राध्द' व 'अस्वस्थ नायक' ह्या दोन कादंबऱ्यांमधील अनुभवविश्व स्पष्ट करून नंतर त्यावर सविस्तर भाष्य केलेले आहे.

४. उत्तम कांबळे ह्यांच्या कादंबऱ्यांमधील व्यक्तिरेखा :

ह्या प्रकरणामध्ये उत्तम कांबळे ह्यांच्या 'श्राध्द' व 'अस्वस्थ नायक' ह्या कादंबऱ्यांमधील व्यक्तिरेखांचा अभ्यास केलेला आहे.

५. उत्तम कांबळे ह्यांच्या कादंबऱ्यांमधील वातावरणनिर्मिती व भाषाशैली :

ह्या प्रकरणामध्ये उत्तम कांबळे ह्यांच्या कादंबऱ्यांमधील वातावरणनिर्मिती व भाषाशैली ह्यांचा चिकित्सक अभ्यास केलेला आहे.

६. उत्तम कांबळे ह्यांचे मराठी कादंबरीवाङ्मयातील स्थान :

ह्या प्रकरणामध्ये इतर दलित कादंबरीकार व उत्तम कांबळे ह्यांच्या कादंबऱ्यांचा अभ्यास करून उत्तम कांबळे ह्यांचे कादंबरीवाङ्मयातील स्थान स्पष्ट केलेले आहे.

७. उपसंहार :

ह्या प्रकरणामध्ये उत्तम कांबळे ह्यांच्या 'श्राध्द' व 'अस्वस्थ नायक' ह्या कादंबऱ्यांच्या अभ्यासा अंती हाती आलेले निष्कर्ष मांडलेले आहेत.

८. परिशिष्टे :

परिशिष्टांमध्ये दोन परिशिष्टे आहेत. ती पुढीलप्रमाणे :

१) उत्तम कांबळे ह्यांचे छायाचित्र.

२) उत्तम कांबळे : जीवपरिचय.

९. संदर्भसूची :

संदर्भसूचीमध्ये दोन प्रकारच्या संदर्भसूची दिल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे :

- १) साधनसूची
- २) साहाय्यक सूची

१.५ समारोप -

अशा प्रकारे प्रस्तुत प्रबंधिकेत सात प्रकरणांमधून उत्तम कांबळेलिखित 'श्राध्द' व 'अस्वस्थ नायक' ह्या दोन कादंबऱ्यांचा चिकित्सक अभ्यास सादर केलेला आहे.
